

TÉNYEK ÉS ÉRTÉKEK

ELVÁLASZTHATATLANSÁGÁRÓL POLÁNYI MIHÁLY FILOZÓFIÁJÁNAK TÜKRÉBEN

PAKSI DÁNIEL

Filozófia és Tudománytörténet Tanszék

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

e-mail: daniel.paksi@filozofia.bme.hu

Absztrakt

Az alábbi írás *A tényítéletek és az értékítéletek között feltételezett szakadék áthidalhatóságáról Polányi Mihály filozófiájának tükrében* című cikk szövegközeli elemzése, amely arra mutat rá, hogy milyen alapvető filozófiai különbség van egy kritikai és egy posztkritikai attitűd között. Véleményem szerint a cikk szerzőjének a posztkritikai szemléletmód ismeretének a hiányában nem sikerül rekonstruálnia Polányi álláspontját, csak elutasítani saját kritikai meggyőződése alapján. Polányi posztkritikai nézőpontjából a tények és értékek elválaszthatatlanok egymástól, ugyanannak a valóságnak a szerves részét képezik, a látszólagos szakadékot valójában az uralkodó modern kritikai attitűd és a mögötte meghúzódó hallgatólagos filozófiai előfeltevések hozzák létre.

Kulcsszavak: tények és értékek, Polányi Mihály, kritikai és posztkritikai filozófia.

1. Bevezetés: kritikai attitűd versus bizalmi filozófia

Nagy megtiszteltetés ért, amikor a *Polanyiana* felkért ennek a cikknek a megírására. Ez az egyik oka, hogy nehéz feladat előtt állok. Eredetileg egy bírálatot kellett elkészítenem *A tényítéletek és az értékítéletek között feltételezett szakadék áthidalhatóságáról Polányi Mihály filozófiájának tükrében* című kéziratához, amelyben a szerző, akiről továbbra sem tudom,

hogy kicsoda, ezért fogom így nevezni, erős kritikát fogalmaz meg Polányi álláspontjával kapcsolatban, miközben, véleményem szerint, nem értette meg az explicit felszínen túl, hogy valójában mik is Polányi álláspontjának a hallgatólagos mélységei. Ez a másik oka, hogy ha mi ezt most meg akarjuk tenni, akkor bizony nehéz feladat előtt állunk. Polányi következő szavai jutnak az eszembe az előttünk álló feladatról:

„Az új rendszer előterjesztői csak akkor tudnak meggyőzni egy hallgatóságot, ha először intellektuális rokonszenvet ébresztenek benne egy olyan tan iránt, amelyet még nem ért. Akik rokonszenvvel hallgatnak valamit, felfedezhetik maguknak azt, amit egyébként sohasem értenének meg. Az ilyen elfogadás heurisztikus folyamat, önátalakítási aktus, s ennyiben megértés. Iskolába tömörülő követőket produkál, akiket logikai szakadék választ el azoktól, akik nem tartoznak az iskolához. Másként gondolkodnak, más nyelven beszélnek, más világban élnek, s ennyiben a két iskola közül legalább az egyik egyelőre (helyesen vagy helytelenül) ki van rekesztve a tudományos közösségből.

Láthatjuk, milyen nagy nehézséget okoz az a kísérlet, hogy rávegyünk másokat egy új tudományos eszme elfogadására. Amennyiben ez újfajta érvelésmódot jelent, formális érveléssel nem győzhetünk meg róla másokat, mert amíg az ő sémájukon belül érvelünk, nem vehetjük rá őket, hogy elvessék ezt a sémát. Ezért olyan meggyőzési formákkal kell kiegészíteni a bizonyítást, amelyek képesek megértést előidézni. Az ellenfél érvelési rendszerébe való belépés megtagadását azzal kell igazolni, hogy kimutatjuk róla: teljesen ésszerűtlen.” (Polányi 1994 I.:260–1)

A szerző egy fősodratú, analitikus perspektívából vizsgálja meg Polányi elképzeléseit a tények és értékek áthidalhatóságával kapcsolatban. Ez Polányi kategóriáiban természetesen egy *kritikai* attitűdöt, filozófiai megközelítést

jelent. A kritikai attitűdből és az analitikus módszerből az következik, hogy kérdésessé válik az értékek, azon belül is elsősorban az erkölcsi értékek megalapozhatósága, ugyanis igen meggyőző érvek állnak a rendelkezésre amellett, hogy az értékállítások nem vezethetők vissza tényállításokra, mint azt a szerző részletesen meg is mutatja. Ez így is van. Ha kritikai attitűddel rendelkezünk, és az analitikus rendszeren belül érvelünk. Ha azonban egy Polányi-féle *posztkritikai* attitűddel rendelkezünk, és egy hagyományos, nem analitikus, hanem metafizikai filozófiai rendszeren belül érvelünk, akkor viszont nemhogy szakadék fog keletkezni tények és értékek között, hanem azt fogjuk látni, hogy a tények és értékek igazából elválaszthatatlanok egymástól.

Logikai szakadék választja el egymásról a két filozófiát. Ez az oka annak, hogy a szerző kísérlete, hogy egyáltalán rekonstruálja Polányi álláspontját és a mögötte húzódó érveket, végül kudarcba fullad. Nem is tesz mást, mint igen határozottan tévesként elutasítja. De éppen azért, mert nem sikerül rekonstruálnia Polányi érvelését, nem is megalapozottan utasítja el, hanem egyszerűen a saját kritikai attitűdje, mélyebb hallgatólagos meggyőződései alapján. A mi feladatunk pedig először természetesen az lesz, hogy megértsük, hogy ez pontosan hogyan és miért következik be. Egy hagyományos filozófiai megközelítésnek szerencsére megvan az az előnye a sokkal tudományosabbnak tűnő kritikai attitűddel és analitikus módszerrel szemben, hogy képesek lehetünk megérteni mind a két álláspontot. A végén pedig remélhetőleg a kedves olvasó is Polányi álláspontját fogja ésszerűbbnek találni.

2. Kritikai attitűd

A szerző a harmadik fejezetben az ellentétes módszeréhez és szemléletmódjához képest meglepően jól kezdi Polányi álláspontjának és

érveinek a rekonstrukcióját. Jól érzékeli, hogy Polányi hozzáállása a tények és értékek viszonyának a kérdéséhez teljesen más, mint amilyen az egy kritikai attitűdben lenne. Még Polányit is a megfelelő helyről idézi, ahonnan el lehetne kezdeni egy megalapozott rekonstrukciót: „Az *élet megismeréséről* szóló fejezet végén arról beszél, hogy a következő fejezetek azt sugallják, <hogya lehetséges folyamatos átmenet a tényállításoktól az erkölcsi és a polgári parancsok elfogadásához.>” (Geng 2018:38; Polányi 1994 II.:170) De azután sajnos egy pillanatig sem folytatja a megkezdett utat, hanem, hogy rámutasson Polányi megértésének a nehézségére és persze az ellentmondásosságára, most a *Következetlenség veszélyeit* idézi, ahol Polányi az etikai elveket egyértelműen nem tekinti bizonyíthatónak; ugyanakkor nagyon is felveti egy másfajta igazolás lehetőségét. (Polányi 1992a:53) A szerző mindezt így értékeli:

„Az előző fejezetben azonban éppen arra kívántam rámutatni, hogy a dichotómiának éppen az *igazolási* kísérletek lehetőségével kapcsolatban lehet jelentősége. Ez a kapcsolat nem is pusztán történeti, hiszen amennyiben tagadjuk a dichotómiát, s szoros logikai kapcsolatot tételezünk fel a tények és értékek között, problematikus lenne azt állítani, hogy az értékítéletek bizonyítása viszont lehetetlen. Ugyanígy megfordítva, ha tagadjuk a tények és az értékek közötti logikai kapcsolat lehetőségét, akkor nem világos, hogy milyen értelemben beszélhetünk az értékítéletek bizonyításáról vagy igazolásáról? Természetesen ellenvethető, hogy nem csak deduktív következtetések léteznek, s az erkölcsi érvelések egy külön kategóriát képeznek. De milyen kategóriát? Inkább az induktív érvek csoportjába sorolhatók? Ebben az esetben vajon induktív általánosításokat, analógiákat vagy éppen oksági következtetéseket tartalmaznak? Bármelyik besorolás abszurdításokhoz vezet.” (Geng 2018:39)

Ezek után a szerző azt a kérdést vizsgálja meg röviden, hogy külön lehet-e választani a deduktív bizonyítást az igazolástól, amit természetesen nem tart megalapozottnak.

„Az elgondolás egész egyszerűen a hétköznapi vitákat veszi alapul. Úgy gondolják, hogy ha azoknak lenne igazuk, akik tagadják a normák bizonyítási lehetőségét, akkor a szokványos erkölcsi vitákban pusztán az érzelmeinkre hivatkoznánk. Azonban a mindennapi morális tartalmú érvelések során egyáltalán nem homályos emóciókra, intuíciókra hivatkozunk, hanem racionális indokokra; bár ezek nem feltétlenül korrektek a logika tudománya szempontjából.” (Geng 2018:39)

A kérdés, amelyet itt fel kell tennünk, a következő: lehetséges-e, hogy egy igazolás megalapozott és elvszerű, ha egyébként nem korrekt a modern logika „tudománya” szempontjából? Máshogyan megfogalmazva: lehetséges-e a filozófiai és tudományos igazolásokat a modern logika pozitív, vagyis anti-metafizikai rendszerén belül kielégítően tárgyalni? Lehetséges-e a hallgatólagos alapokat, meggyőződéseket, érzelmeket és az explicit érveket elválasztani egymástól?

A szerző kritikai attitűdje egyértelmű, bár ez csak látszólag jelent egy tudományosabb hozzáállást, hiszen valójában egy rejtett dualizmust implikál, David Bloor kifejezésével élve „álruhás teológiát”, amelyben a deduktív levezethetőség és a modern logika azért kaphat ilyen kitüntetett szerepet, mert eltekintünk az ember evolúciós eredetétől. (Bloor 2007) A Polányi idézet, amellyel a fejezetet mind a szerző, mind én elkezdtem, valójában éppen arra utal, hogy az értékek megalapozását itt találhatjuk meg, vagyis hogy a tények és értékek elválaszthatatlanságának az oka éppen az ember eredetének eme sajátos elvszerűségében rejlik („folyamatos átmenet a tényállításoktól az erkölcsi és a polgári parancsok elfogadásához”).

A szerző csak azért talál ellentmondást a két Polányi idézet között, mert, továbbra is Bloor kifejezéseit használva, az abszolút analitikus módszerben nincs helye annak a hagyományos elvi megkülönböztetésnek, amely alapján pontosan érthetjük, hogy Polányi miről beszél. Polányi ugyanis csak az első idézetben beszél a saját poszt-kritikai attitűdjének megfelelően, a második idézetben az uralkodó kritikai attitűdnek megfelelően állítja, hogy „az etikai elvek természetesen egyáltalán nem bizonyíthatóak”. (Polányi 1992a:53) Ez egy hagyományos filozófiai (metafizikai) megközelítés lényege, a hangsúly nem a formális logikán van, amely csak egy explicit eszköz, hanem a jellemzően teljesen hallgatólagos elvek föltárásán és a különböző elvszerű álláspontok megértésén, összevetésén.

Hosszas analitikus elemzés után a fejezet végére végül a szerző is eljut oda, hogy Polányinál még a tudományos állítások esetében is a hallgatólagos elköteleződés aktusán van a hangsúly, és a következőkkel zárja a fejezetet:

„Itt a probléma az, hogy bármennyire is alapvetőek számunkra a gyakorlati elvek, s bármennyire is azonosulunk ezekkel a normákkal, a kétely szempontjából az erkölcsi állítások sokkal bizonytalanabbnak mutatkoznak, mint az úgynevezett tényítéletek: hajlamosabbak vagyunk azt gondolni, hogy a tudományos axiómák valamit tükröznek a valóságból, míg az erkölcsi ítéletek pusztán konstrukciókon alapulnak. Úgy vélhetjük, hogy megalapozásuk, vagy éppen megalapozásuk hiánya valahogy eltér egymástól. Ennek természetesen valamilyen oka van. Lehet az is, hogy gyökeres különbség van a kétfajta ítélet *jelentése* között, lehet az is, hogy csak tévedésből látunk különbséget. Mindenesetre az, hogy megalapozásaik tekintetében különbséget *érzünk* és *gondolunk* velük kapcsolatban, indoklást igényel. Polányi azonban nem ad megnyugtató magyarázatot ezzel kapcsolatban.” (Geng 2018:43)

Polányi természetesen ad kielégítő magyarázatot a kérdéssel kapcsolatban, a szerző azonban ettől teljesen eltekint. A lényegtelen logikai lehetőségek feltárása és az elvszerű értékelés hiánya az analitikus módszer tipikus jellegzetessége. A kérdés az, hogy miért vagyunk hajlamosabbak azt gondolni, hogy „a tudományos axiómák valamit tükröznek a valóságból, míg az erkölcsi ítéletek pusztán konstrukciókon alapulnak”.

Ez az állítás ugyanis a legkevésbé sem igaz. Pontosan hogy a pozitív kritikai attitűdnek köszönhetjük, hogy a mai tudományos állítások teljesen metafizika mentesek, vagy legalábbis az uralkodó szemléletmódnak megfelelően arra törekednek, tehát elvszerűen igazából az égvilágon semmit nem tükröznek a valóságból, hanem csak és kizárólag pozitív kísérleti adatok formális általánosításai. Az erkölcsi ítéletek azonban szerencsére még nem pozitív alapokon nyugszanak, tehát valójában nagyon is hagyományos elvi alapjaik vannak, és ennek köszönhetően éppen hogy a valóságot tükrözik vissza.

Mit jelent tehát a szerző állítása, ha egyébként elvszerűen mind a két része téves? Az *uralkodó analitikus kritikai attitűdöt tükrözi vissza*, amelyben a tudomány egy olyan intézmény, amelynek az alapjait a kritikai gondolkodás még nem kezdte ki, szemben az erkölcsi intézményeink igazságával, amelyet már végképp megkérdőjelezett. Természetesen ha kilépünk az analitikus keretből, pl. David Bloor relativista materialista világába, akkor a kritikai attitűd, pontosan hogy az idézetben megjelenő hamis, pozitivista tudománykép kritikája miatt már rég megkérdőjelezte a tudományos intézmények igazságát is. A lényeg azonban az, hogy itt egy tekintélyérvről van szó, amelyben a tudománynak az erkölccsel szemben pontosan hogy az analitikus kritikai attitűd miatt van tekintélye. Amíg egy kritikai értelemben következetesebb relativista materialista kritikai attitűd végleg nem győzedelmeskedik fölötte...

„Az a kritikai mozgalom, amely most a vége felé látszik közeledni, talán az emberi szellem legtermékenyebb erőfeszítése volt. Az elmúlt négy vagy öt évszázad, amely fokozatosan lerombolta vagy elhomályosította a középkori kozmoszt, szellemileg és erkölcsileg többet adott nekünk minden hasonló hosszúságú korszaknál. De az izzása a görög racionalizmus oxigénjén égette a keresztény örökséget, és mire ez a fűtőanyag elfogyott, addigra maga a kritikai séma is kiégett.” (Polányi 1994 II.:40)

Míndez persze egy olyan posztkritikai, elvszerű értelmezése a kérdésnek, amelytől a szerző talán azért tekint el, mert a saját meggyőződésével is ellentétes. A cikkből kiindulva úgy tűnik, hogy a szerző, Polányival szemben, nem hisz az erkölcsi ítéletek megalapozottságában és igazságában, nem szimpatizál Polányi poszt-kritikai attitűdjével, aminek köszönhetően nem is akarja Polányi rendszeréből kiindulva vizsgálni a kérdést. Inkább a kritikai nézőpontból kiindulva vizsgálódik és fogalmazza meg kritikáit, néhol igen erőteljes hangnemben.

3. Polányi álláspontja a szerző kritikai elemzésében

A szerző Richard Allen segítségével *A magyar forradalom üzenete* kapcsán próbálja meg rekonstruálni Polányi álláspontját (Allen 1996; Polányi 1992b), amelyet végül két pontban foglal össze:

„1. Minden ember hisz valamilyen erkölcsi értékítéletben. Morálisan megítélhető cselekvéseinket – akár implicite, akár explicite – ezek a hitek befolyásolják.

2. Ha a vizsgált személy a szemlélő által is igaznak gondolt erkölcsi hitek alapján cselekszik, akkor ennek a cselekvésnek a leírásának gyökeresen

különböznie kell egy morálisan neutrális, vagy éppen hamis erkölcsi vélekedésen alapuló cselekvés leírásától.” (Geng 2018:49)

Ezek után a szerző még idézi Polányit a magyar írók koncepciós perek elleni lázadásával kapcsolatban, majd megfogalmazza a kritikáit:

„Az érvelés számos hibát tartalmaz, azonban én csak az alábbiakat szeretném kiemelni. Egyrészt egyáltalán nem világos, hogy miért vallana szükségszerűen kudarcot az olyan leírás, amely pusztán deskriptív magyarázatot kíván adni egy morális tartalmú hit által motivált cselekvésről? [...] Például miért lenne feltétlen hibás az a leírás, amely Jones buszmegállóban tartózkodását azzal magyarázza, miszerint Jones abban hisz, hogy a busz öt percen belül itt lesz, *függetlenül* ennek a hitnek az igazságértékétől? Ugyanígy, miért ne magyarázhatnánk egy történelmi személy cselekvését azzal, hogy cselekvését egy morális tartalmú hit vezette, *függetlenül* ennek a hitnek az igazságértékétől?” (Geng 2018:49)

A jellegzetes analitikus példa jól rámutat a kritikai gondolkodás sajátosságára, amelyben eleve úgy fogalmazzuk meg a kérdésünket, hogy eltekintünk az adott hit valódi, Polányi kifejezésével élve, egzisztenciális jelentésétől és így jelentőségétől, és úgy tekintünk rá, mintha csak egy ugyanolyan episztemológiai természetű, Polányi kifejezésével élve, denotatív jelentésű nyelvi állítás lenne, mint az, hogy a hó fehér. (Polányi 1994 II.:22) Jones hite azonban nemcsak denotatív jelentéssel bír, miszerint vagy igaz vagy hamis, vagyis vagy jön a busz vagy nem, aminek nincs semmi jelentősége, a lényeg, hogy Jones hite létezik, és magyarázza Jones buszmegállóban való tartózkodását, hanem egy olyan *elköteleződés*, amely Jones *konkrét cselekvésében* ölt testet, és így, újra csak Polányi kifejezésével élve, a *teljesítmény logikájának* megfelelően vagy *sikeres* vagy *sikertelen*.

Teljesen más az egzisztenciális jelentése annak, ha Jones hite megalapozott volt, és a busz öt perc múlva megérkezik, illetve annak, ha Jones hite nem volt megalapozott, és még ötven perc múlva is ott várakozik idegesen és értetlenül a buszmegállóban.

Ugyanígy egy történelmi vagy kimondottan erkölcsi cselekedet esetében is, nemcsak arról van szó, hogy az adott hit megléte magyarázza a cselekvést, pl. a magyar vezérkar hite 1941-ben, hogy a németek meg fogják nyerni a háborút, vagy egy bíró hite, hogy az adott vádlott bűnös, és börtönben a helye, hanem arról, hogy az adott hit alapján végrehajtott cselekedet sikeres vagy sikertelen volt. Vagyis ha megalapozott magyarázatát akarjuk adni annak, hogy mi történt, nem tekinthetünk el attól a kérdéstől, hogy a németek megnyerték-e a világháborút, vagy a vádlott tényleg bűnös volt-e vagy sem, ugyanis ez fogja definiálni azt, hogy hogyan kell nemcsak objektíven, személytelenül leírunk, hanem személyesen elköteleződve megítélnünk az adott hit alapján végrehajtott történelmi vagy éppen erkölcsi cselekedetet: egyáltalán nem mindegy, hogy a bíró egy bűnöst vagy egy ártatlan embert ítél börtönbüntetésre.

A kérdés valójában az, hogy egy művelt kritikai gondolkodó miért tekint el még a saját példája esetén is az adott hit lényegi egzisztenciális jelentésétől. Szerencsére nincs nehéz dolgunk, mert a szerző elég világosan megadja a választ: „két, egymásnak ellentmondó hit közül bármelyik lehet az igaz”. (Geng 2018:50) Logikai értelemben ez a kijelentés természetesen igaz, de egzisztenciális értelemben csak akkor lehet igaz, ha egyáltalán nincsenek igaz erkölcsi ítéletek. És ezt a szerző is pontosan látja, amikor kritikai nézőpontból a következőképpen értékeli Polányi posztkritikai álláspontját:

„Azonban ez a konklúzió csak akkor lehet megalapozott, ha ténylegesen *léteznek igaz erkölcsi ítéletek*. Ezt azonban ennél a passzusnál nem tisztázta Polányi: abból, hogy elkötelezett cselekvéseinket ilyen hitek vezérlik, még

nem következik ezeknek a hiteknek az igazsága. Más szóval Polányi itt előfeltevéssel él, így érvelése körben forgó.” (Geng 2018:50)

Polányi egész érvelése bevallottan körben forgó. „Az alaphiteinkre vonatkozó vizsgálódás csak akkor lehet konzisztens, ha előfeltételnek tekinti saját következtetéseit. Szándékosan körbenforgónak kell lennie.” (Polányi 1994 II.:93) Az előfeltevés kifejezés használata pedig azt sugallja, mintha Polányi máshol, hosszú fejezeteken keresztül nem fejtette volna ki, és nem alapozta volna meg részletesen, amit itt a szerző hiányol, vagyis hogy miért léteznek ténylegesen igaz erkölcsi ítéletek, vagy az eredeti kérdésfeltevésünk felől megfogalmazva, hogyan lehet megszüntetni a tény- és értékítéletek közötti látszólagos szakadékot (lásd következő fejezet). Valójában azonban csak a szerző nem vesz tudomást Polányi idevonatkozó posztkritikai érveiről, aminek egyrészt az a magyarázata, hogy az analitikus módszer felől Polányi érvei érthetetlenek, a mélyebb magyarázat pedig talán az, hogy maga a szerző Polányival szemben a kritikai attitűd miatt egyszerűen nem hisz az igaz erkölcsi ítéletekben.

A szerzőt követve most én is idézem Polányit:

„Ha az igaz emberi értékek valóban léteznek, akkor lehetséges, hogy a magyarokat nem a gazdasági szükségszerűség, a propaganda vagy más külső kényszer készítette cselekvésre; lehet, hogy ami ellen lázadtak, az valóban rossz volt, s talán azért lázadtak fel, mert tudták, hogy rossz. De hogy ezt eldönthessük, először is azt kell megállapítanunk, vajon a koncepció per mint olyan, rossz-e vagy sem.” (Polányi 1992b:130)

A szerző ezek után összefoglalja Polányi következtetését, miszerint a koncepció per ellen lázadó írók cselekvéseinek személytelen, értéksemleges történeti magyarázata megalapozatlan, majd hosszas

fejtegetéssel igyekszik újra alátámasztja a saját ellentétes álláspontját: „Nyilvánvaló azonban, hogy Polányi következtetése hibás.” (Geng 2018:50)

Én viszont a szerzővel szemben most arra szeretnék kérni minden olvasót, hogy olvassuk el újra Polányi szavait, és őszintén (vagyis minden csúrcsavaros logikai érvelést mellőzve, egyszerű igennel vagy nemmel) válaszoljuk meg a feltett kérdést: Vajon a koncepciók per mint olyan rosszak vagy sem? Hiszünk-e abban, hogy a koncepciók eljárások rosszak? Hiszünk-e abban, hogy vannak igaz erkölcsi ítéletek? Polányi pontosan hogy erre a posztkritikai attitűdre szeretné rávenni az olvasóit. Az uralkodó kritikai attitűd felől bármennyire is szubjektívnek, tudománytalannak, obskúrusnak, stb. érezzük ezt a kérdésfeltevést, mert állandóan ilyen jelzőkkel illetik a nagy tudományos tekintélyek, merjük felvállalni azt, hogy hiszünk az igaz erkölcsi ítéletekben, hogy hiszünk benne, hogy pl. a koncepciók eljárások rosszak. Azért kell ezt egy posztkritikai lépéssel felvállalnunk, és innen továbbindulnunk, mert ha nem tesszük meg, akkor a kritikai attitűd, az ún. objektív tudományos módszer, az analitikus módszer nemcsak hogy lehetetlenné fogja tenni az erkölcsi ítéletek elvszerű megalapozását, hanem végül ténylegesen el fogjuk veszíteni az igaz erkölcsi ítéletekbe vetett hitünket, és végül pl. már az égvilágon semmi bajunk nem lesz a különböző koncepciók eljárásokkal, sőt, alkalmazni fogjuk azokat, hogy elhallgattassuk a „tudománytalan”, „obskúrus” stb. hangokat. Pontosan ez történt a magyar írókkal is.

Ha értjük Polányi posztkritikai attitűdjét, akkor talán az is világos, hogy az a kijelentés, hogy a szerző nem hisz az igaz erkölcsi ítéletek létezésében, két igen eltérő jelentéssel bírhat. Egyrészt jelentheti azt, hogy a kritikai attitűdnek megfelelően expliciten ilyen álláspontot fogalmaz meg a tudományos diskurzusban, vagyis jelen esetben az erkölcsi ítéletek megalapozatlansága mellett érvel, mert ezt tartja tudományosan megalapozott álláspontnak, de ettől függetlenül a tudományos diskurzus világán túl

hallgatólagosan valójában nagyon is hisz az igaz erkölcsi ítéletekben, ugyanis egy erkölcsi értelemben jó ember, aki nagyon is tisztességesen viselkedik az embertársaival, úgyhogy pl. eszébe sem jutna koncepciós eljárásokban részt venni. Feltehetően a szerző esetében pontosan ez a helyzet. Ezt a sajátos jelenséget hívja Polányi a *morális inverzió álruhás formájának*. (Polányi 1994 I.:394–7) A másik, mélyebb jelentés pedig természetesen az, amikor valaki egzisztenciális értelemben sem hisz az igaz erkölcsi ítéletekben, és ténylegesen, a való világban is ennek megfelelően cselekszik. A számunkra ez persze nem akkor fontos, ha valaki egyszerűen szocio- vagy pszichopata, hanem akkor, ha ezt a kritikai belátás hatására teszi. Így születnek meg a koncepciós perek is. Ezt nevezi Polányi a *morális inverzió* jelenségének. (Polányi 1994 II.:385–94)

A szerző a kritikai attitűd legfontosabb motivációjára is kiváló példát ad.

„Egy durva, de talán szemléletes hasonlattal élve: abból, hogy a történész nem magyarázhat egyetlen történeti eseményt sem az isteni gondviselés alapján, nem következik, hogy tagadnia kellene a történeti személyekkel kapcsolatban az isteni gondviselésbe vetett hitet is.” (Geng 2018:50)

Hagyományosan az igaz erkölcsi ítéleteket természetesen Isten fogalmával alapoztuk meg. A kritikai gondolkodó ebben már jogosan nem hisz. Polányi azonban nem is hagyományos módon, Isten fogalmával alapozza meg az igaz erkölcsi ítéleteket, hanem végső soron az evolúció elvével, ahogy a fizikai tények világából egy ontológiai érés során kiemelkednek először a biológiai, majd a kulturális értékek. Ezt fogom a következő fejezetben röviden bemutatni.

4. Polányi álláspontja egy posztkritikai elemzésben

Mint említettem a második fejezet elején, a szerző kiváló helyről idézi Polányit, ha meg akarjuk érteni a posztkritikai hozzáállás lényegét: kritikai attitűd helyett, amelyet sokszor csak a katedrán gyakorlunk, bizalomteli elköteleződéssel fogadni el azokat a dolgokat, amikben egyébként kételkedhetnénk is, pl. hogy a koncepciók perek rosszak, vagyis vannak igaz erkölcsi ítéletek.

A különbségek megvilágítását a szerző által sokat használt jellegzetes példával kezdeném, amely szorosan kapcsolódik az előző fejezet végén látottakhoz: „Jones egy ember.” A szerző analitikus használatában ez természetesen egy tényállítás. Polányi filozófiájában azonban csak akkor lesz „tényállítás”, ha az adott mondat valójában nem is állítjuk, vagyis a kimondás során, pl. pontosan hogy a tudományosabbnak tekintett kritikai leírás miatt, nem köteleződünk el a mondat igazsága mellett. Az ember ugyanis egy erkölcsi lény, tehát azt állítani valakiről, hogy ember, az szükségszerűen értéktételezéssel is jár. Például amikor valaki egy gyilkosról azt állítja, hogy „ez egy állat”, akkor természetesen nem azt vonja kétségbe, hogy az illető genetikai értelemben ember, hanem azt, hogy erkölcsi értelemben az. A tudományos kritikai attitűd is pontosan ezt teszi azzal a fontos különbséggel, hogy nemcsak egy konkrét ember esetében vonja kétségbe, hogy az adott illető erkölcsi lény, hanem az ember mint olyan esetében. Az erkölcsi lét pusztán véleményé, konvencióvá degradálódik. Tehát a „Jones egy ember” mindössze egy erkölcsi értelemben semleges tényállítás lesz, hiszen Jones, az átlagos ember sem szükségszerűen erkölcsi értékekkel rendelkező lény.

Ehhez hasonlóan, amikor a szerző Polányi álláspontját próbálja meg rekonstruálni az erkölcsi értékekkel kapcsolatban, mint láttuk, abból indul ki, hogy: „Minden ember hisz valamilyen erkölcsi értékítéletben.” (Geng

2018:49) De ugye „két, egymásnak ellentmondó hit közül bármelyik lehet az igaz”. (Geng 2018:50) A szerző itt arra építkezik, hogy az ember erkölcsi léte alapvetően abból áll, hogy erkölcsi ítéleteket alkot, amelyek befolyásolják a cselekedeteit. Ezek az erkölcsi ítéletek pedig lényegében éppen olyan igaz vagy hamis nyelvi állítások – legyenek explicitek vagy implicitek, a szerző kifejezésével –, mint amilyen a hó fehér állítása. Ami után egy kis antropológiai elemzéssel gyorsan kimutatható, hogy mivel mindenféle erkölcsi hitek léteznek, legfeljebb konvenciókról, de nem igaz erkölcsi ítéletekről beszélhetünk. A hallgatólagos dimenzió azonban nem annyit jelent Polányinál, hogy vannak „implicit hiteink” is, tehát talán ugyan igencsak sajátos, de végül is mindössze denotatív jelentéssel bíró nyelvi állításaink, hanem olyan *ontológiai valóságot*, amelynek a nyelvi jellegű erkölcsi hitek mindössze az egyik aspektusát adják; jellemzően azt, ahogyan az emberi közösségek megpróbálják megérteni és explicitté tenni mélyebb, biológiai szenvedélyeken nyugvó, de már kulturális értelemben adott, normatív, vagyis értékeken nyugvó emberközi kapcsolataikat.

Ez az a pont, ahol visszaérkezünk a buszmegálló példájához. Polányi ugyanis az analitikus gondolkodással szemben nem logikai-deduktív következtetésekkel próbálja meg megalapozni az értékítéleteket, hanem egy *emergentista ontológiával*. Ami az illeti, a véleménye szerint ebben a szigorú logikai értelemben még a kémiai tényállításokat sem lehet visszavezetni fizikai tényállításokra, nemhogy az erkölcsi értékeket (Polányi 1994 II.:247). De erre természetesen nincs is szükség. Az értékek, először a biológiai szinten, majd az ember kulturális szintjén *ugyanolyan szerves részei a valóságnak, mint a fizikai elemek*.

A teljesítmény logikája Polányi saját elképzelése, amellyel kiegészítette, és egyben átalakította Samuel Alexander eredeti emergencia-elméletét. (Polányi 1994 II.:227) A tudományos leírás tekintetében a teljesítmény

logikája különbözteti meg az egyszerű, *mechanikai természetű* fizikai-kémiai rendszereket és az azoknál jóval összetettebb, *gépi természetű* rendszereket, amelyek lehetnek élők és technológiai típusúak is, vagyis élőlények és a szó szigorú jelentésében gépek. Ebből pedig az következik, hogy máris két eltérő, egymásra visszavezethetetlen tudományról kell beszélnünk, vagyis eltérő emberi tudást kell alkalmaznunk, ha kielégítően akarjuk magyarázni a technológiai és élő rendszereket.

„A mérnöki szaktudás és a fizika két különböző tudomány. A mérnöki szaktudáshoz a gépek működési elvei tartoznak, némi fizikai ismeret kíséretében, mely ezekhez az elvekhez kapcsolódik. A fizika és a kémia ezzel szemben nem tartalmaz a gépek működési elveire vonatkozó ismereteket. Egy tárgy teljes fizikai és kémiai feltérképezése ezért nem mondaná meg nekünk, hogy a tárgy gép-e, s ha az, akkor hogyan működik és mi a célja. Egy gép fizikai és kémiai vizsgálata értelmetlen mindaddig, amíg nem vonatkoztatjuk a gép korábban megállapított működési elveire.” (Polányi 1997:196)

A fizikai-kémiai rendszerek mechanikai értelemben determináltak. A gépek és az élőlények azonban *működési elveket* követnek, és csak és kizárólag akkor működnek megfelelően, ha teljesítik a működési elvek által meghatározott kritériumokat. Ennek megfelelően a gépek és az élőlények működése nem igaz vagy hamis, hanem sikeres vagy sikertelen, vagy az élettudományok megszokottabb nyelvezetével élve: normális vagy abnormális. Ez azt jelenti, hogy a fizikai-kémiai rendszereket le lehet írni egyszerű, értéksemleges tényállításokkal, amelyeket az objektívista tudományos módszer és a kritikai attitűd megkövetel tőlünk, a gépeket és az élőlényeket azonban már nem. A fizikussal szemben ugyanis a biológusnak el kell köteleződnie amellelt, hogy egy adott élőlény esetében mi a sikeres/normális működés, ami metaszinten egy éppen olyan értéktételezés,

mint amilyen az adott élőlény elköteleződése, amikor a saját működési elveinek megfelelően megpróbál sikeresen cselekedni. A biológus értéktételezése ennek megfelelően nem a részletek analitikus elemzésére épül, hanem az élőlény mint átfogó egész megítélésére, ami alapvetően a biológus hallgatólagos behelyezkedését jelenti az adott élőlény léthelyzetébe.

„Az élő dolgokkal kapcsolatos tények jóval személyesebbek, mint az élettelen világ tényei. Emellett, ahogy az élet magasabb rendű megnyilvánulásai felé haladunk, mind személyesebb képességeket kell használnunk – beleértve a megismerő egyre átfogóbb részvételét – ahhoz, hogy megértsük az életet.” (Polányi 1994 II.:171)

A kritikai attitűd természetesen eleve tagadja, hogy léteznének működési elvek, illetve hogy a biológia a tárgyának ontológiai természete miatt alapvetően más tudomány lenne, mint a fizika és a kémia. A biológia a gyakorlatban természetesen sokkal inkább úgy működik, mint ahogyan azt Polányi leírja, de ez nem sokat számít, itt ugyanis most elvi, filozófiai meggyőződésekről van szó. Márpedig ha így tesszük fel a kérdést, akkor függetlenül attól, hogy valójában mit csinálnak a gyakorlatban, a biológusok túlnyomó többsége sem Polányinak, hanem a kritikai gondolkodónak fog igazat adni. A működési elveket, a normális működést és a biológiai értékeket nem lehet az uralkodó analitikus tudományos módszerrel és kritikai attitűddel elemezni és azonosítani, hanem csak és kizárólag egy bizalomteli, posztkritikai aktussal elfogadni: ez történik akkor, amikor a személyesebb képességeit használva a biológus behelyezkedik a vizsgált élőlény léthelyzetébe, és így érti meg, írja le az adott élőlény sikeres, elvszerű működését, cselekedeteit. A történész magasabb szinten pontosan ugyanezt teszi, ahol a biológiai működési elvek immár kulturális működési elvekké, pl. erkölcsi elvekké egészülnek ki, de ez a fajta személyes behelyezkedés és

hallgatólagos értéktételezés az uralkodó tudományos attitűd felől nézve természetesen teljesen tudománytalan – függetlenül attól persze, hogy a gyakorlatban minden történész ezt csinálja.

Az értékek és tények viszonya tehát teljesen más Polányi posztkritikai filozófiájában, mint ahogy azt az uralkodó analitikus filozófiában a kritikai attitűdnek megfelelően feltételezik. Ha deduktív-logikai módon akarjuk visszavezetni az értékítéleteket a tényítéletekre, vagyis eleve episztemológiai/nyelvi kérdésnek tekintjük a dolgot, akkor Polányi filozófiájában is ugyanazt a választ fogjuk kapni: az értékítéletek áthidalhatatlan szakadék választja el a tényítéletektől, vagyis az erkölcsi igazságokat nem lehet tudományosan megalapozni, jogosan kételkedünk a létezésükben, tekintjük azokat mindössze társadalmi konvencióknak. Ezt a megközelítést láthattuk megjeleníteni a *Következetlenség veszélyeiben*. Ha azonban Polányi posztkritikai megközelítését alkalmazzuk, akkor az értékeket és tényeket eleve nem választja el ilyen éles szakadék egymástól, sőt, mind a tények, mind az értékek a valóság szerves részét képezik, vagyis az utóbbiakat nem kell visszavezetni az előbbiekre, hanem ahogyan bizonyos tapasztalati megfigyelések és logikai következtetések alapján elfogadjuk a tényeket, *az értékek létezését is hasonló módon, csak éppen jóval átfogóbb tapasztalati megfigyelések és nem a modern formális logikának megfelelő logikai következtetések, hanem a teljesítmény logikája alapján kell elfogadnunk*. Polányi posztkritikai megközelítésében a tények és értékek valójában elválaszthatatlanok egymástól, a látszólagos szakadékot tények és értékek között valójában az analitikus módszer és a kritikai hozzáállás hozza létre.

Természetesen lehet a mellett érvelni, hogy Polányi téved, de ezt a szerző akkor tette volna megalapozottan, ha egyáltalán megvizsgálta volna Polányi összes ide vonatkozó érvét, és hitelesen rekonstruálta volna Polányi teljes álláspontját. E helyett azonban csak a saját kritikai meggyőződésének megfelelően, úgy-ahogy van, elutasította. A szakadék áthidalhatatlannak

bizonyult.

5. Konklúzió: az áthidalhatatlan szakadék átugrása

Egy rövid konklúzióval szeretném lezárni ezt a dolgozatot, amelyben mindössze egyetlen mély, átfogó összefüggésre szeretném felhívni a figyelmet. Mint láthattuk, valóban logikai szakadék választja el egymástól a kritikai és a posztkritikai attitűdöt. És persze mind a két rendszer körben forgó, úgyhogy ezt én nem fogom fölróni a szerzőnek. Ugyanis mind a két gondolkodási rendszer olyan hallgatólagos előfeltételezésekre, filozófiai meggyőződésekre épül, amelyeket nem lehet bizonyítani, hanem csak megerősíteni: ezek ugyanis nem a formális logika szabályainak megfelelő explicit állítások, hanem a teljesítmény logikájának megfelelő elköteleződések: vagyis a szó szigorú, hagyományos értelmében nem igazak vagy hamisak, hanem sikeresek vagy sikertelenek.

A modern analitikus/pozitivisták kritikai attitűd kudarca pedig többek között abban figyelhető meg, hogy a saját hallgatólagos előfeltevéseit sem képes azonosítani, nemhogy megerősíteni. Sőt, ahogy említettem, a kritikai értelemben következetesebb relativista attitűd most már a tradicionálisabb kritikai attitűd alapjait is teljes egészében megkérdőjelezte. Az objektív tudományos módszer, az analitikus filozófiai módszer és a kritikai attitűd alapját jelentő hit ugyanis eredendően egy olyan racionális, dualista emberképen nyugszik, amelyet még az ember evolúciós eredetének a felfedezése előtt dolgoztak ki: „áruhás teológia”. Ennek megfelelően a kritikai attitűd legfontosabb alaphite a hit elleni kétely.

A posztkritikai attitűd legfontosabb sikere pedig abban figyelhető meg, hogy képes föltárni, megérteni és megerősíteni ezeket az alaphiteket. Ugyanis lehet, hogy az explicit gondolkodási rendszerek szintjén logikai szakadék

választja el egy mástól a kritikai és a posztkritikai gondolkodót, a két rendszer viszonya és magyarázati ereje azonban mégsem szimmetrikus: csak a kritikai attitűd felől érthetetlen a posztkritikai attitűd, a posztkritikai gondolkodó viszont még a kritikai gondolkodó rejtett alaphiteit is képes feltárni és megérteni; ő ugyanis a legkevésbé sem irtózik attól a ténytől, hogy a tudásrendszerek alapja a hit.

„Újra el kell ismernünk a hitről, hogy minden tudás forrása. Hallgatólagos hozzájárulás és intellektuális szenvedélyek, egy nyelv és egy kulturális örökség birtoklása, vonzódás a hasonlóan gondolkodók közösségéhez, ezek azok az indítékok, amelyek kifermálják látomásunkat a dolgot természetéről, amire a dolgok kezelésében támaszkodunk.” (Polányi 1994 II.:42)

Ő ugyanis tudja, hogy az ember alaphitei nem Isten fogalmában, hanem az ember evolúciós eredetében gyökeredznek, ahogy a fizikai tények világából fokozatosan kiemelkednek előbb a biológiai, majd a kulturális működési elvek, pl. az az igaz erkölcsi meggyőződésünk, hogy a koncepciók perek rosszak.

Irodalom

Allen, Richard. 1996. Polanyi's Overcoming of the Dichotomy of Fact and Value. *Polanyiana*. Vol. 5. No. 2. 5–20.

Bloor, David. 2007. Epistemic Grace: Antirelativism as Theology in Disguise. *Common Knowledge*. Volume 13, Issue 2–3, Spring-Fall. 250–280.

Geng Viktor. 2018. A tényítéletek és az értékítéletek között feltételezett szakadék áthidalhatóságáról Polányi Mihály filozófiájának tükrében. *Polanyiana*. Vol. 27. No. 1–2. 31–67.

Polányi Mihály. 1992a. A következtelenség veszélyei. In *Polányi Mihály filozófiai írásai II*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó. 38–68.

Polányi Mihály. 1992b. A magyar forradalom üzenete. In *Polányi Mihály filozófiai írásai II*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó. 117–138.

Polányi Mihály. 1994. *Személyes tudás I.–II*. Budapest, Atlantisz Kiadó.

Polányi Mihály. 1997. A hallgatóságos dimenzió. In Polányi Mihály: *Tudomány és ember*. Budapest, Argumentum Kiadó – Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság. 163–236.